

ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ДУХОВНОСТІ

Початок третього тисячоліття ознаменувався новими науковими відкриттями, стрімким розвитком нанотехнологій, інформатизацією й комп'ютеризацією різних сфер нашого життя, розширенням демократичних свобод й покращенням матеріального добробуту та комфорту населення, що позитивно позначилося на рівні й тривалості життя людини. Разом з тим, сьогодні все більш очевидним стає той факт, що чим більше зміцнюються матеріальні основи суспільства та його інститутів, тим тоншою й незахищенішою стає його духовна аура. У зв'язку з цим, як ніколи раніше, набувають актуальності проблеми духовності особистості й суспільства, духовності в освіті й вихованні, а також духовності самих освіти й виховання. Адже, за висловом О. Сухомлинської, саме освіта й виховання безпосередньо чи опосередковано формують духовність особистості й суспільства. Хоча смисл і зміст, що вкладаються в це поняття, значною мірою залежать від історичної епохи, вимог суспільства, спрямованості його соціального розвитку [10, с. 3], – тобто від соціального контексту освіти і виховання.

Тому ми цілком погоджуємося із О. Сухомлинською в тому, що духовність варто розглядати не лише у філософському, теологічному, культурологічному, антропологічному, соціологічному й психологічному контекстах, але й, що сьогодні особливо важливо, у педагогічному контексті. Причому не просто як якість особистості, але й як «сутність виховного процесу в сучасному проблемному полі педагогічної науки та освітньо-виховних реалій» [10, с. 3], бо, «безперечно, духовність виступає основним поняттям педагогіки, яке ... є синонімічним до понять «культура», «духовна культура», «цінності», «ідеали» [10, с. 3-4], «народний виховний ідеал» [2] тощо. Це надає духовності статус базової педагогічної категорії.

У зв'язку з цим метою нашої статті є обґрунтування єдності духовності, культури й народної творчості як взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів соціально-культурного середовища, які забезпечують його виховну й соціалізуючу функції, створюють контекст виховання у будь-якому суспільстві, а на сучасному етапі його розвитку виступають дієвими засобами захисту й збереження його духовного здоров'я.

Культурно-історичний аналіз змісту поняття «духовність» зумовив висновок, що воно відображає культурний код, що еволюціонував у ході історичного розвитку людства від анімістичного до теологічного, християнського, гуманістичного й «міцно увійшов у культурну матрицю людини, повністю заповнивши її» [10, с. 9] і зберігаючи домінуючу роль у контексті різних культур.

Із розвитком гуманітарних і природничих наук розуміння духовності поступово втратило риси релігійно-церковного культурного коду й збагатилося філософськими та антропоцентричними смислами [10, с. 9],

залишаючись усе ж у парадигмі релігійно-церковної культури до ХХ ст., яке породило нові парадигми духовності, детерміновані рівнем та спрямованістю суспільної свідомості, домінуючими у суспільстві світоглядом та типом мислення, традиційною системою освіти і т.д. У зв'язку з цим у поняття духовності стали вкладатися різні смисли:

- християнська духовність – як перебування у Дусі Святому та прагнення до духовних християнських цінностей («не збирайте собі скарбів на землі, де їх роз'їдає іржа й краде злодій, а шукайте собі скарбів небесних»);

- буддистська духовність як звільнення від матеріальних, «житейських» бажань («звільнення від бажань – звільнення від страждання»);

- різні духовні практики зі своїми концепціями й контекстами духовності;

- світська духовність – як прояв культури особистості, її інтелігентності та прагнення до неперервного самовдосконалення;

- духовність взагалі – як категорія людського буття, за допомогою якої виражається його здатність до самотворення і створення культури; прагнення до вищих цінностей, шлях від матеріального, біологічно заданого – до нематеріального, нетлінного; від біологічного до соціального й далі – до трансцендентального; від Природи – до Культури; від матерії – до Духу.

В останньому розумінні духовність набуває широкого філософського й психологічного смислів, що створює передумови для дослідження проблем духовності в педагогіці [10, с. 9]. Адже само по собі виховання – це передача духу, оскільки воно завжди реалізується у певному духовному контексті: національному, класовому, релігійному, соціальному тощо. Як зазначав український педагог початку ХХ ст. Михайло Феськів у статті «Елементи національної школи, які потрібно й можна реалізувати»: «Вмієте передати дух? Оце і є виховання» [14, с. 77-83]. Носіями духу виступають передусім традиції, обряди, народна творчість, мистецтво народу, оскільки в них закладені емоційно-змістові коди, які інтерналізуючись, формують національний характер, систему цінностей та поглядів людини, перетворюючи її на представника певної соціальної чи національної групи, в якій склалося своє розуміння духовності. Зважаючи на це, залучення молодого покоління до освоєння духовних цінностей народної культури слугує дієвим способом формування його духовності та його духовного розвитку як самовдосконалення його духовного світу на основі ідентифікації з народним ідеалом та інтерналізації народних духовних цінностей.

Водночас, як доведено класиками педагогічної науки, духовний розвиток може відбуватися лише як саморозвиток вихованця у створених педагогом умовах при забезпеченні певного духовно розвивального середовища. Бо для того, щоб розвиток був ефективним, його суб'єктом має стати не стільки педагог, скільки сам вихованець. Адже, як зазначав А. Дістервег, «розвиток та освіта нікому не можуть бути нав'язані чи повідомлені. Кожен, хто хоче до них долучитися, повинен досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням волі, оскільки

ззовні він може отримати лише поштовх» [3, с. 68]. Педагог може лише мотивувати вихованця до власної роботи щодо духовного саморозвитку й вказати йому можливий шлях духовного сходження. Але для цього він сам має постійно перебувати на цьому шляху.

Психологічні механізми духовного розвитку особистості пов'язані, на нашу думку, з впливом організованого вихователем духовного середовища на емоцій й почуття вихованців, що детермінує розуміння й переживання ними невідповідності рівня свого духовного розвитку (Я-реального) до бажаного його рівня (Я-ідеального). Внаслідок цього відбувається трансформація актуальних потреб, мотивів, особистісних сенсів, ціннісних орієнтацій та установок вихованців відповідно до нових вимог ситуації, до якої їм необхідно адаптуватися, або ідеалом особистості, до якого вони прагнуть. Зумовлені цими механізмами етапи духовного розвитку особистості можна представити як рух ланцюжком: «почуття – усвідомлення невідповідності – знання – намір – особистісний вибір – проект – власна дія щодо духовного самовдосконалення».

Виходячи з цього, головним завданням виховання постає формування його духовного контексту (або, духовного простору виховної діяльності педагога, аксіосфери виховання), занурюючись до яких вихованець природно й без примусу буде привласнювати їх зміст на особистісному рівні, інтерналізувати його.

Оскільки поняття «простір виховної діяльності» та «середовище виховання» вже достатньо повно розкриті й схарактеризовані в педагогічних працях, то ми зупинимося на аналізі змісту поняття «аксіосфера виховання», яке лише нещодавно увійшло до педагогічного обігу і є достатньо новим для теорії виховання.

Це поняття вперше було застосоване Л. Столовичем та М. Каганом (за аналогією до поняття «семіосфера» Ю. Лотмана) [10] у смислі єдності ціннісних явищ, системно-структурного зв'язку між ними й класифікації цінностей [10].

Зміст поняття «аксіосфера» охоплює ціннісне ставлення людини до світу й світу до людини, що реалізується в об'єктивному бутті цінностей, суб'єктивній реальності ціннісної свідомості, духовній творчій діяльності щодо освоєння та створення цінностей.

У сучасній науці поняття «аксіосфера» активно вживається у різноманітних контекстах: культурологічному («аксіосфера культури»), духовному («духовна аксіосфера»), соціальному («аксіосфера суспільства»), художньому («аксіосфера художньої літератури»), краєзнавчому («аксіосфера краєзнавства»), особистісному («аксіосфера особистості»), професійному («професійна аксіосфера»), педагогічному («аксіосфера педагогіки», «аксіосфера виховання», «аксіосфера навчального закладу», «школа як аксіосфера») тощо.

Аксіосфера сучасного виховання охоплює ціннісні уявлення, оцінки, відношення та інші прояви ціннісної гуманістичної педагогічної свідомості, а також ієрархічні зв'язки між ними. Ґрунтуючись на спільних гуманістичних

засадах, ці елементи набувають різної специфіки у різноманітних контекстах виховання.

Дослідженню цих аспектів присвятили свої праці К. Байер, Б. Гершунський, А. Дробницький, Г. Коджаспірова, В. Крижко, В. Лутай, В. Ніколаєв, М. Рокич, В. Сластьонін, Т. Парсонс, Т. Усатенко, Г. Чижикова та ін.

У працях цих вчених обґрунтовано методологічні основи аксіологічної парадигми освіти, проаналізовано значення аксіологічного підходу в розвитку теорії й методики виховання, розроблено типологію цінностей в освіті, визначено вплив цих цінностей на формування духовного контексту виховання.

Нам імпонує, що найважливішими орієнтирами сучасного виховання сучасні вчені вважають гуманістичні педагогічні цінності, що невід'ємні від цінностей морально-духовних. Адже, за справедливим твердженням Франсуа Рабле: «мудрість у порочну душу не входить, і знання, якщо не мати совісті, здатне лише загубити душу» [9, с. 181-185].

Носієм морально-духовних, гуманістичних педагогічних цінностей має бути, передусім вихователь, котрий, за своєю соціальною сутністю – не просто працівник системи освіти, професійні завдання якого полягають у здійсненні цілеспрямованої, спеціально організованої взаємодії з вихованцями з метою формування в них соціально цінних якостей та здатності бути повноцінними членами суспільства. Він – той, хто впливає на юну душу. Під впливом вихователя дитина, неначе губка, забирає в себе цінності й дух тієї епохи, в яку народилася, дух тієї соціальної й національної групи, серед якої вона зростає (не випадково ж говорять: «він син свого народу»). Тому так важливо, щоб вихователь був духовною особистістю. Адже бездуховний педагог не виховає духовного учня, оскільки, за справедливим висловом К. Ушинського, у вихованні усе ґрунтується на особистості вихователя. Лише особистість може впливати на розвиток і виховання особистості, лише характером можна сформувати характер [13, с. 63-64].

Водночас наповнити виховання духовним змістом може лише той педагог, котрий відчуває свою причетність до свого народу й прагне відповідати його соціальним очікуванням і національним духовним цінностям. Досягненню такої близькості сприяє прилучення його до животворних джерел народного мистецтва, які зумовлюють становлення його педагогічного світогляду в контексті гуманістичної філософії освіти, складовими якої є *людина – культура – мистецтво – стиль мислення* [16, с. 4] – і ми б додали сюди як результуючий компонент – *духовність*.

Варто зазначити, що в педагогічному контексті поняття «духовність» стало активно використовуватися відносно нещодавно – з кінця минулого століття, хоча, за результатами досліджень з історії розвитку проблеми духовності в педагогіці, проведеного О. Сухомлинською, вперше це поняття увійшло до педагогічного обігу в ХІХ ст. у зв'язку з демократизацією освіти й розширенням можливостей залучення до нього юного покоління. У той час

смысл, що вкладався в поняття «духовність», відображав теологічне, трансцендентальне світосприйняття та відповідне їм виховання.

У ранній радянській ідеології поняття «духовність» було вилучене з виховного контексту як чуже ідеалам радянської педагогіки. Але з 90-х рр. воно знову з'явилося в секуляризованому світогляді носіїв педагогічного знання як сцієнтизм, «який, особливо під впливом науково-технічного прогресу, почав відігравати роль «релігійного» вчення, здатного дати усі відповіді на питання світобудови й людського існування. У цей самий період зародилася й парадигма, що, ґрунтуючись на матеріалізмі, пропонувала шляхи, засоби й методи формування духовності не як колективного й соціального феномену, а як індивідуально та гуманістично спрямованого й містила у собі, крім індивідуальних, також морально-етичні, емоційні компоненти» [11, с. 26].

На початку ХХІ ст. духовність, на думку О. Сухомлинської, повернулася в загальнопедагогічній та загальновиховній дискурси у різноманітних інтерпретаціях, парадигмах і контекстах – від трансцендентного до науково-раціонального. Аналіз та узагальнення цих педагогічних смислів духовності дозволяє стверджувати, що сьогодні вона розуміється педагогами як:

- специфічно людська якість особистості, що виявляється у багатстві духовного світу людини, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, моральності [8, с. 6];

- ядро культури особистості; найвищий рівень її розвитку, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності виступають найвищі людські цінності. Це рівень найбільш зрілої й відповідальної (перед собою та іншими) особистості, здатної не лише пізнавати та відображати оточуючий світ, але й творити його [5, с. 9; 6, с. 244];

- поняття, яке узагальнено відображає цінності (смысли) й відповідний їм досвід, протилежний емпіричному («матеріальному», «природному») існуванню людини або, хоча б відмінному від нього [7, с. 81];

- смысловиттєві цінності, які визначають зміст, якість, спрямованість людського буття та образ людський в кожному індивіді [1; 11, с. 26].

Невід'ємність духовності від національної культури, ментальності та властивостей національного характеру зумовлює її здатність відображати ментальну специфіку епохи, «культуру у найбільш широкому сенсі цього слова, враховуючи й традиційну й постмодерністську культури, релігію і мораль, молодіжну культуру й субкультуру, право та економіку тощо» [11, с. 27].

У зв'язку з цим зусилля педагогічної громадськості необхідно спрямовувати не просто на збереження й розповсюдження національної культури як оплоту духовності народу, але й на активне впровадження її у виховний процес сучасної школи, формування на її основі контексту духовності національного виховання. Опорою в цьому процесі має стати національна духовна традиція, накопичений народом духовний досвід, який,

за висловом угорського архітектора Імре Маковеця, є важливим засобом збереження ментальності народу у нинішніх умовах проголошення «вільної духовності».

Орієнтація національної системи освіти на передачу молодому поколінню національної духовної традиції та духовного досвіду попередніх поколінь дозволить, на переконання академіка Георгія Філіпчука, сформувати нову генерацію носіїв національного духу й національної ідеї – національну еліту, котра ідентифікує себе зі своїм народом, його культурою, духовними святинями й традиціями [15, с. 105]. І тоді «сучасна космополітична спроба сформувати споживацьку особистість, не буде мати жодної історичної перспективи, оскільки цій особистості не вистачить культурної опори, мотивації» [15, с. 72]. Адже, за справедливим твердженням В. Сухомлинського, «чим більш культурною стає людина, тим вона стає сильнішою ... Сила помножена на ніжність, породжує шляхетність. Шляхетність не може бути слабкою. Її обов'язок – захоплюватися красою, творити її, захищати її» [11, с. 471].

Вирішувати ці завдання покликана сучасна національна школа, оскільки лише через освіту та виховання громадянське суспільством може прийти до розуміння того, що цінність кожної нації полягає у силі її культури та духовної творчості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буева Л.П. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л.П. Буева // Вопросы философии. – 1996. – №2.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: підр. для виховників, учителів і українських родин / Григорій Ващенко. – Брюссель: Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. – 191 с.
3. Дистервег А. Собрание сочинений / А. Дистервег. – М., 1961. – Т. 2.
4. Каган М. Философская теория ценностей / М. Каган. – СПб., 1997.
5. Методика воспитательной работы / под ред. В.А. Сластенина. – М., 2002.
6. Охрімчук Р.М. Духовність // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 244.
7. Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2003.
8. Педагогічний словник / за заг. ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001.
9. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль / Франсуа Рабле. – М., 1961.
10. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О.В. Сухомлинська. – К.: Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. – 44 с.

11. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори: В 5-ти тт. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 446-472.
12. Ушинский К.Д. Статті в «Журнале для воспитания» / К.Д. Ушинский // Собр. соч. – М.-Л., 1948. –
13. Феськів М. Елементи національної школи, які треба і можна реалізувати / Михайло Феськів // Мандрівець. – 1994. – №1. – С. 77-83.
14. Філіпчук Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика: монографія / Георгій Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
15. Черепанова С. Проблема людини в українському мистецтві: навч. посібн. / Світлана Черепанова. – Львів: Світ, 2001. – 296 с. – С. 4.